

הורות מכוח האופנה

בעוד המחוקק נזהר בהענקת התואר "הורה", המגדיר את הזיקה העמוקה ביותר של האדם, פקידיים ושופטים נוהגים בו קלות ראש וקובעים - בלא סמכות - עובדות המערערות על יסודות המשפחה

בעשור האחרון, מבלי שאזרחים מן השורה ישימו ליבם לכך, חוללו בתי המשפט בישראל מהפכה של ממש במוסד המשפחה. על גבי המשפחה הביולוגית, שבה הזיקה בין הורה לילדו מבוססת על קשר דם, נוצרה משפחה חדשה בישראל – היא "המשפחה ההסכמית". משפחה זו איננה קשורה לביולוגיה או לגנטיקה ואיננה תולדה של הליך אימוץ. היא מבוססת על חוזה והסכמות בין הצדדים, שבית המשפט מעניק להם תוקף בדמות "צו הורות משפטי". כפי שנראה להלן, צו זה מוענק לעיתים גם כשאין לכך כל בסיס מבחינה חוקית – וללא התחשבות של ממש בטובת הילד או בטובתן של הפונדקאיות הזרות שמסייעות בתהליך בחלק מהמקרים. משפחות מעין אלו נוצרות כיום בהמוניהן בין כותלי בתי המשפט בישראל והדבר מעלה שאלות מוסריות כבדות משקל הן ביחס לעצם הזכות ליצירת "משפחה" מעין זו הן ביחס להשלכותיה העתידיות – החברתיות, הנפשיות והכלכליות.

לצד השאלות האתיות והחברתיות הקשורות בטבורו של תהליך זה, ניצבת גם השאלה בדבר הסמכות לעיצוב החברה והעתיד. בתהליך מדהים, שאת השתלשלותו נתאר להלן, נטל לעצמו קומץ פרקליטים ושופטים את סמכותו של המחוקק, תוך התעלמות מובהקת מהחלטות הכנסת המשתקפות בספר החוקים של מדינת ישראל. פעולה זו נעשתה מתוך מודעות ברורה לכך שמדובר בנטילת סמכות, למעשה בפעולה בחוסר סמכות, והיא נעשית בשם מטרה קדושה: כפיית מהפכה משפטית-משפחתית על העם היושב בציון למען "הנורמה החברתית, המוסרית-ההורית אליה יש לשאוף".¹

השאיפה לקדם את החברה הישראלית אל אותה "פסגה מוסרית" מתממשת מדי יום בין כותלי בתי המשפט בישראל – בלא שנערך כל דיון ציבורי בנושא, מבלי שבתי המשפט ייטלו אחריות על תוצאות התהליך, ומבלי שתתקיים על החלטות השופטים

מיכאל פואה הוא מראשי תנועת 'בוחרים במשפחה'. בנו יהודה פואה הוא יו"ר 'בצלמו: ארגון זכויות אדם ברוח יהודית'.

בקרה כלשהי בפן המשפטי ובפן האנושי. הלכה למעשה מדובר במחטף הנעשה בניגוד מוחלט לחוק ובחוסר סמכות. החלטות מוסריות וחברתיות הרות גורל – לחברה בכללותה ולילד בפרט – מתקבלות על ידי קומץ שופטים בלא כל ביקורת ציבורית.

קודם שניגש לתיאור ההתפתחויות הללו והסכנות הגלומות בהן, נפנה לדוגמה מעשית המציגה בקליפת אגוז את הסוגייה. מדובר בשני גברים, ג' ו-י', שחיו יחד ב"הסכם מגורים משותף" שאינו מוגדר כזוגיות ואינו נישואין.² הללו טסו להודו לשם הבאת ילד שנולד מזרעו של ג' על ידי ביצית ורחם של שתי נשים שנשכרו לשם כך. בתחילה, י' "סירב להיות הורה" אך לאחר תחילת ההיריון הוא התרצה לכך. האם התרצות זו מאפשרת ל-י' להיחשב כאביו של הילד בן החמש גם במקרה שבו ג' ו-י' נפרדו כשהילד היה בן שנתיים ונותרו מסוכסכים מאז?

הסוגיה הגיעה לפתחו של בית המשפט לענייני משפחה בתל-אביב בשנת תשע"ח (2018). בשם "טובת הילד", פסק אז בית המשפט כי י' נחשב כהורה כבר משעת הלידה; אולם בכך לא תם הסיפור. ג', אביו הביולוגי של הילד, ערער על פסק הדין בבית המשפט המחוזי וביקש למנוע את רישומו של י' כאבי ילדו. במהלך הדיונים, שארכו למעלה משמונה חודשים, השלימו ג' ו-י' והגיעו להסכם שבמסגרתו נקבע כי י' ייחשב כהורה לילדו של ג' כבר משעת הלידה. ההסכם הוגש לאישור בית משפט בשלהי תשע"ט (אוגוסט 2019). בשלב זה התערב בסאגה המשפחתית היועץ המשפטי לממשלה ופנה לבית המשפט בבקשה לערער על תוקפו של ההסכם. טענתו של היועמ"ש הייתה כי י' איננו יכול להיחשב כאבי הילד משעת הלידה אלא רק משעת חתימת ההסכם על ידי ג' ו-י'. תוך כדי הדיון המחודש, הסתכסכו ג' ו-י' בשנית, ו-ג' הצטרף לעמדת היועמ"ש נגד י' ואף טען שההסכם חסר ערך ויש לבטל כליל את ההכרה ב-י' כאב נוסף לילדו. למשמע טענות אלו, דנו השופטים שוב בסוגייה והכריעו – באמצע תש"ף (מאי 2020) – כי י' יירשם כאבי ילדו של ג' אך רק מיום מתן ההחלטה למתן צו הורות בבית המשפט לענייני משפחה. כך היטלטל לו הילד הרך בין היותו בנו של ג' אביו הביולוגי לבין היותו, לפחות מבחינת החוק, גם בנו של י' – ספק בן-זוגו-לשעבר של אביו.

לא, זו לא בדיחה. זהו סיכום רציני ביותר של פסק הדין בעמ"ש 18-12-65030 שניתן ביום י' באייר תש"ף (4.5.2020) בבית המשפט המחוזי בתל אביב. ההחלטות סביב הגדרת "הוריו" של הילד, כך נדמה, סובבות כולן סביב "הזכות להורות" וסביב מערכות היחסים הסבוכות של המבוגרים המעורבים בעניין. לעומתן, דומה כי שאלת "הזכות להורים" של הילד אינה נלקחת בחשבון כל עיקר, כל שכן שזכויותיהן של הנשים המעורבות בהבאת הילד לעולם אינן מצויות על מפת השיקולים. לא זו אף זו: נדמה כי המערכת מקילה ראש בהשלכות ארוכות הטווח והעמוקות של הגדרת ההורות – שהיא אחד מרכיבי הזהות והביוגרפיה המשמעותיים ביותר של כולנו. היא אינה מתחשבת באובדן יכולתו של הילד להתחקות אחר הוריו הביולוגיים;

במשמעויות של ההורות כלפי הילד מבחינת מעמדו הלאומי, הדתי או מטענו הגנטי; בשאלות של גילוי עריות; ובסיבוכים עתידיים של סכסוכי ירושה.

מאמר זה מורכב משני חלקים עיקריים. בחלקו הראשון תוצג סקירה של השתלשלות המהפכה המשפטית בעניין המשפחה; בחלקו השני תידונה כמה בעיות ושאלות יסוד מוסריות, ערכיות וחברתיות הצפות ועולות נוכח מהפכה זו. המאמר נועד להעלות לתודעת הציבור ונציגיו – בכנסת ישראל ומחוצה לה – את שנעשה, בתקווה שמי מהם ישכיל לפעול בעניין ויעזו לנעוץ אצבע בסכר.

מהפכת המשפחה המשפטית: סקירה

זה שנים רבות שארגוני הלהט"ב נלחמים על זכותם של שני גברים או שתי נשים לגדל ילדים במשקי בית משותפים. נכון להיום, כל הליך של הפריה נדרש לזרע מזכר וביציית ורחם מנקבה, ולפיכך הדרך שסללו ארגונים אלה למימוש רצונם היא שימוש בפונדקאות בעבור זוג גברים ושימוש בתרומת זרע בעבור נשים. כתוצאה מכך, מבחינה ביולוגית רק אחד מבני הזוג שותף ביצירת הילד,³ בעוד בן הזוג השני שותף רק בתכנון התהליך ובליוייו – ובתהליך מעורב אדם זר נוסף התורם זרע, ביצית או רחם.

בישראל, פונדקאות מותרת רק בכמה מקרים שהוגדרו במפורש בחוק וקשורים בבעיה רפואית המונעת מאישה להרות בעצמה. במקרים אלה, הכוללים הן בני זוג הן אם יחידנית, קובע חוק הפונדקאות כי לאחר הלידה בני הזוג או האם יקבלו "צו הורות" ויוכרו כהורי הילד. מכיוון שהחוק אינו מאפשר – לעת עתה – פונדקאות לזוג גברים, זוגות ממין זה תרים אחר נשים פונדקאיות ברחבי העולם כדי לממש את רצונם לגדל יחדיו ילד; תופעה זו קרויה "פונדקאות חו"ל". בצורה זו ניתן לעקוף את ההגבלות של חוק הפונדקאות, אך עדיין לא ניתן להשתמש ב"צו ההורות" שקיים בחוק לצורך רישום בן הזוג שאינו האב הביולוגי כהורה של הילד. לכן פעלו ארגוני הלהט"ב בשנים האחרונות להעניק לגיטימציה לפונדקאות בחו"ל – בין השאר באמצעות הכרה במעמדו של בן הזוג שאינו האב הביולוגי כהורה, שלא דרך אימוץ.

המהפכה המשפטית החלה בשנת תשע"ד (2014), ב"בג"ץ ממט-מגד"⁴. במקרה זה, זוג גברים נעזר באם פונדקאית בחו"ל כדי להביא לעולם ילד מזרעו של אחד מהם. לאחר מכן עתרו השניים לבית המשפט העליון בדרישה כי יורה למדינה להכיר גם בבן הזוג של האב הביולוגי כאביו של הילד. לאחר ששופטי בית המשפט העליון דחקו את היועמ"ש אל הקיר⁵ הם קבעו באופן תקדימי כי בית המשפט רשאי לתת "צו הורות פסיקתי" לטובת בן הזוג של האב הביולוגי – בלא שניתן צו אימוץ.

הרכב השופטים בראשות הנשיאה נאור לא הסתיר את העובדה כי דעת היועמ"ש וגם דעת ההרכב עצמו לא הייתה נוחה מכך שבית המשפט פועל בשדה בור ובבקעה שהמחוקק לא מצא לנכון להתגדר בה:

המשיבים [=היועמ"ש] הביעו אמנם הסתייגות מן השימוש בביטוי "צו הורות", אותו יש לייחד לגישתם להליכי פונדקאות המתנהלים בישראל תחת פיקוח המדינה, אולם הסכימו כי ניתן להשתמש בכינוי זה עד להסדרת הנושא בחקיקה.⁶

בשוורות קצרות אלו הודו למעשה שופטי בית המשפט העליון כי שינוי כה דרמטי – אשר מגדיר את המושג "הורה" בצורה חדשה – צריך להיעשות בחקיקה ראשית. למרות זאת, פתרו שופטי בית המשפט העליון את הבעיה על נקלה. בחסות הסכמתו המאוצלת של היועמ"ש, יצר בית המשפט חקיקה חדשה תוך שהוא מסייג אותה כזמנית, "עד להסדרת הנושא בחקיקה".

חשוב להעיר שבהצגת הנושא כאילו לא הוסדר עד כה בחקיקה יש משום הטעיה מובהקת. הנושא הוסדר במפורש בחקיקה ראשית. למשל, בחוק אימוץ ילדים, התשמ"א-1981, המאפשר לנתק ילד מהוריו הטבעיים וליצור קשר משפטי חדש בינו לבין ההורים המאמצים, נקבעו הגבלות שונות ומפורטות על האפשרות לעשות כן – לרבות חובת רישום בפנקס האימוץ. דרך נוספת לרישום הורה לא-בילוגי מבוססת על סעיף 11 לחוק הפונדקאות שבו מופיע הביטוי "צו הורות" – ולאחריו במשך עשרות סעיפים מובאים הכללים המדוקדקים והמפורטים שבהם ניתן להעניק צו זה. אכן, אף שמדובר בהסדר מפורט ביותר, שהמחוקק נתן עליו את דעתו בהרחבה, אין בו כל אזכור לאפשרות למתן צו הורות לזוג גברים שפנו לביצוע הליך פונדקאות בחו"ל תוך עקיפת החוק החל במדינת ישראל. במילים אחרות: החקיקה הראשית מונעת הענקת צו הורות לזוג גברים, אך שופטי בית המשפט העליון בחרו לקרוא את החוק כאילו לפי שעה איננו מסדיר את הנושא.

את התערבותו הבוטה של בית המשפט בעבודת הרשות המחוקקת תירצה השופטת עדנה ארבל בקיומו של חלל נורמטיבי בחוק הנובע מעיכובי הבירוקרטיה הישראלית:

התקדמות הטכנולוגיה, בעיקר בתחום הפוריות וההולדה, נעשית בקצב מואץ בשנים האחרונות, ויצרת אפשרויות חדשות רבות בתחום הולדת הילדים. אפשרויות אלו מעוררות שאלות משפטיות, חברתיות ומוסריות שעל כל מדינה להתמודד עימן בדרכה. מטבע הדברים ראוי שהמחוקק הוא זה שיאמר את דברו באופן מפורש, מסודר ומפורט בנוגע לכל הליך מסוג זה. הקושי נובע מכך שההתקדמות הטכנולוגית מהירה יותר מהתקדמותו של המחוקק ביצירת הסדרים נורמטיביים. התוצאה היא חלל נורמטיבי באשר לטכניקות הולדה רבות, כאשר אחת מהן היא פונדקאות חו"ל. לטעמי, הפתרון לפער זה אינו יכול להיות, בדרך כלל, בהמתנה להסדרה של המחוקק. הסדרה חוקית יכולה לארוך זמן רב, ובינתיים נפגעים זוגות או בודדים רבים שיש להם את האופציה הטכנולוגית אך ללא מענה משפטי. מצב דברים זה אינו ראוי. לטעמי, אם כן, אין מנוס מכך שהחלל הנורמטיבי, עד להסדרת המחוקק, יקבל מענה על ידי הרשות המבצעת תוך פיקוח של בתי המשפט, ואכן כך נעשה במקרה שבפנינו.⁷

הנה כי כן, מתוך ניסיון אצילי להקל גם על סבלם של הפרטים שהמחוקק לא ראה לנכון להעניק להם זכויות מסוימות,⁸ ואף "להקל" על המחוקק שנקלע לסבך הביורוקרטי, החליט בית המשפט העליון להחליף את הרשות המחוקקת ולהורות לרשות המבצעת כיצד לפעול – כשהוא מתפקד גם כגורם המפקח על ביצוע ההוראה.

אלא שלמרבח הצער, בית המשפט נטל על שכמו את המשימה להחלפת הרשות המחוקקת מבלי שבדק האומנם אכן נדרש הדבר. חבר השופטים כלל לא העלה בדבריו את האפשרות כי מאחר שמדובר בנושא אשר שנוי במחלוקת ציבורית עמוקה, ייתכן שאין למחוקק כל כוונה למלא "חלל" זה. למשל, אפשר שהמחוקק נמנע מחקיקה שמאפשרת פונדקאות חו"ל לא מחמת בירוקרטיה "ביצירת הסדרים נורמטיביים" אלא מתוך מענה ברור ל"שאלות משפטיות, חברתיות ומוסריות שעל כל מדינה להתמודד עימן בדרכה". את שתיקתו המהדהדת של המחוקק בחרו שופטי בית המשפט העליון לפטור בהינף קולמוס "עד להסדרת העניין בחקיקה".

ואכן, כיוון שמבחינה עקרונית אמורה הרשות השופטת לפעול על פי הנחיותיה של הרשות המחוקקת, מודעים שופטי בתי המשפט לענייני משפחה לבעייתיות הכרוכה בהסדר המשפטי של צו הורות פסיקתי – הנעשה בלא שעוגן בהליך חקיקה סדור. בפסקי הדין שהם מוציאים מתחת ידם, מקפידים השופטים לציין כי העובדה שצו הורות זה איננו מעוגן בחקיקה היא עניין בעייתי, והם קוראים שוב ושוב למחוקק לתת דעתו על כך ולהשלים את החסר. יחד עם זאת, פעם אחר פעם הם מרחיבים את גדרי תחולתו של צו ההורות הפסיקתי, כפי שמטעים ד"ר יחזקאל מרגלית, משפטן המתמחה בדיני משפחה:

הדרך היחידה להכיר בתוקפה של ההורות ההסכמית, על יתרונותיה השונים, עוברת אך ורק דרך בית המחוקקים. בכל פסיקות הערכאות השונות בעניינינו, עוברת כחוט השני הקביעה הנחרצת שלפיה הכרה בהורות כזו לא יכולה להיעשות בחקיקה שיפוטית אלא עניין הוא למחוקק לענות בו.⁹

לעניות דעתנו, כאשר המחוקק שותק בעניין מסוים הנתון במחלוקת חברתית ומוסרית בקרב הציבור בישראל, ייתכן כי בשתיקה זו יש למעשה משום נקיטת עמדה, ואין זה נכון שבתו המשפט יפרשו זאת כ"חלל נורמטיבי" ויקבעו מדיניות חברתית חדשה.

על כל פנים, כיוון שבג"ץ לא נדרש לעסוק בסוגיית צו ההורות הפסיקתי אלא רק בסוגיית ה"רישום" שהובאה לפניו, וכיוון שבג"ץ ער לבעייתיות שיש ברישום זה מחמת תסבוכות שונות שעלולות להתעורר בעתיד (בענייני ירושה, אפוסטרופסות, מזונות ועוד; ראו להלן), הוא ממליץ כי "טוב יעשו ההורים המעוניינים בכך אם יסירו כל ספק בנוגע אליהם מבעוד מועד, באמצעות הליך פורמלי של קביעת הורות משפטית בבית המשפט לענייני משפחה [כדוגמת צו אימוץ או צו הורות שבחוק]¹⁰".

בפועל הוא קובע שפקיד הרישום יחויב לרשום את בן הזוג במרשם כהורה על יסוד התעודות מחו"ל שהוצגו לו, תוך שהוא מבהיר כי מדובר ב"רישום בלבד".¹¹

כיום, שש שנים לאחר מתן פסק הדין שכזכור ניתן "עד להסדרת הנושא בחקיקה", טרם בוצעה כל חקיקה ביחס לפונדקאות חו"ל – וכאמור לא במקרה.¹² עם זאת, למן מתן פסק הדין בבג"ץ ממט-מגד ועד היום, בתי המשפט לענייני משפחה ברחבי הארץ ממשיכים לתת צווי הורות פסיקטיים ואף מרחיבים את האפשרויות לקבלם. עד היום ניתנו כפי הנראה מאות – ואולי אף אלפי – צווי הורות פסיקטיים. דא עקא, כיוון שהחלטתו של בית המשפט העליון לא גובתה בהליך חקיקה מסודר ונסמכה על שיקול דעתם האמורפי של שופטי בית המשפט העליון, נוצר מצב שבו בתי המשפט העניקו צווי הורות ללא כל קריטריונים ברורים.

להמחשת הבעייתיות שבקביעת תקדימים משפטיים ללא כל עיגון בחוק, נציע כמה שאלות יסוד המתעוררות במקרים שבהם ניתן צו הורות פסיקטי:

1. מהו משך הזמן שבו נדרשים זוג הגברים או הנשים לעמוד בקשר בטרם ביצוע הליך הפונדקאות, כדי שבית המשפט יוכל לקבוע שהקשר ביניהם עולה לכדי זוגיות המביאה להגדרת שניהם כהורי הילד? האם גם מי שהחליט להיות "שותף" להבאת הילד לעולם רק לאחר ההפרייה, אך לפני הלידה, יוגדר כהורה?¹³

2. מהו משך הזמן לאחר הלידה שבמהלכו ניתן להסדיר את ההורות בבית המשפט? האם גם כאשר הילד כבר עומד על דעתו ניתן לקבוע שלמעשה יש לו הורה נוסף – ללא צו אימוץ וכל ההליך הנלווה לו?

3. מהו הגיל המרבי של בן הזוג שבו ניתן לרשום אותו כהורה של הילד?

4. כמה הורים ניתן לרשום לילד אחד? האם יש מניעה לאפשר לשלושה גברים, או נשים, להירשם כהורי הילד? ומדוע גם לא יותר מכך, לאחר שנותקה הדרישה לקשר ביולוגי או לפחות הצורך בצו אימוץ בהתאם לחוק?¹⁴

בהיעדר הליך חקיקה מסודר ובהיעדר קריטריונים ברורים לגבי הקביעה אימתית מתקיים קשר של הורות בין ילד לאדם שאין לו אליו קשר ביולוגי, פסקי הדין שהחלו לצאת מבתי המשפט יצרו תקדימים משפטיים בזה אחר זה. למשל, באחד המקרים אישה שנפרדה מבת זוגתה, אם הילד, ביקשה – וקיבלה – צו הורות פסיקטי מכיוון שהשופט "התרשם" כי הייתה שותפה בתכנון הבאת הילד לעולם.¹⁵ במקרה אחר, האישה שלטובתה התבקש הצו כבר נפטרה מן העולם אך בית המשפט החליט שמכיוון שכבר נפתח תיק ובו בקשה לצו הורות, הוא רשאי להורות על נתינת הצו לנפטרת שהייתה בת זוגה של האם.¹⁶ במקרה אחר, בית המשפט החליט להכיר בהורות באופן רטרואקטיבי חמש שנים לאחור – כאשר זוג התאומות הנידונות כבר היו בנות חמש.¹⁷ בשלב זה החליט בית המשפט כי האישה ש"הייתה שותפה בתכנון

הילד" ו"חיה בזוגיות" עם האם הטבעית, תיחשב כאימן הנוספת של התאומות – משעת הלידה.

מקרה קיצוני במיוחד הוא המקרה של אישה שסבלה מניוון שרירים אשר קיבלה זרע ממכר ישראלי והפרתה אותו באמצעות ביצית שקנתה מאישה בדרום אפריקה; ולאחר מכן, סיכמה בעל-פה עם אחייניתה, שהייתה אז כבת עשרים בלבד, שתשמש לה פונדקאית. האחיינית שברחמה נשתלה הביצית ביקשה במהלך ההיריון לחזור בה מהסכמתה ולהפיל את העובר, אך לאחר לחצים כבדים שוכנעה וחזרה בה מכוונתה להפילו. כאשר נולד הילד, אותה אישה שניהלה את ההליך מתחילתו ועד סופו אך לא היה לה כל קשר ביולוגי לילד, ביקשה לקבל צו הורות פסיקתי שיקבע שהיא אימו.¹⁸ וכך, ילד לאב ישראלי ולאם דרום-אפריקנית שגדל ברחמה של עלמה ישראלית – כמעט שהוכר כבנה של חולה סופנית שהקשר שלה אליו הסתכם בכך שהיא ארגנה (או יזמה) את התהליך שממנו נולד. במילים אחרות, בעולם החדש והמופלא שלנו, הבאת ילד לעולם עשויה להיות לא יותר מאשר עניין לוגיסטי.

במקרה זה, כפי שכתב השופט הנדל (ההדגשות שלנו) –

פיקוח על פי דין הוא הכרחי גם על מנת לאיין את החשש החברתי והמוסרי מפני סחר בילדים, וממצב בו כל אדם שידו משגת יוכל ליצור לעצמו יילוד ולקבלו לחזקתו, ובכך כביכול "לרכוש" אותו. במקרה דנן אמנם אין חולק כי לא מדובר בסחר בתינוקת, ואולם לא ניתן להתעלם מכך שמדובר בחשש כבד וממשי ככל שתוכר הורות הסכמית מעין זו.¹⁹

ואכן, בית המשפט לא העניק לאישה שארגנה את ההליך את צו ההורות שביקשה. חשוב לציין שהמדרון החלקלק שיצרו בתי המשפט הוא אשר העניק לאישה זו את המוטיבציה ליזום את שרשרת האירועים הנזכרת מתוך מחשבה שבית המשפט אכן יכיר בהורותה. בסופו של דבר, עקב המדרון החלקלק שיצרו בתי המשפט, נולד ילד הגדל ללא אב ואם וללא כל זהות משפחתית ועצמית.

שופטי בית המשפט העליון יצאו מגדרם על מנת לעטוף בחום ואהבה את המבקשת, אך הבהירו (באופן יוצא דופן, יש לציין) כי "בית המשפט אינו רשאי ליתן גושפנקא לדרך זו בלא אסמכתא של המחוקק",²⁰ והמליצו לה לבקש צו אימוץ בהתאם להוראות הדין. כך, הליך שבמסגרתו אישה הלוקה במחלה סופנית יוזמת הבאת ילד לעולם, תוך שימוש באחייניתה מתוך כוונה שיגדל כבנה שלה, זוכה לגושפנקא המוסרית של שופטי בית המשפט העליון ולתקוותם שתינתן לכך אסמכתא חוקית. לדעתנו, מדובר בעיוות מוסרי מדרגה ראשונה, משל היה הילד צעצוע לקנייה ולשימוש; קשה לומר שטובת הילד עמדה לעיני המעורבים בדבר.

בעקבות השאלות שצוינו לעיל, ולנוכח המקרים השונים והמשונים שהובאו בפני בתי המשפט, החליט בשנת תשע"ח (2018) שר העבודה והרווחה דאז, חיים כץ, להקים במשרדו צוות מקצועי שיבחן את "טובת הילד והתא המשפחתי ביחס

למקרים שבהם מתבקשים צווי הורות פסיקטיים ולבחינת התנאים למתן הצווים". בכתב המינוי נקבע כי "הצוות המקצועי יגיש את המלצותיו בנושא לשרים הרלוונטיים תוך 90 יום". הצוות – שהורכב מגנשים בלבד²¹ – התייעץ ונפגש בעיקר עם ארגוני להט"ב.²² בסופו של תהליך, גיבש הצוות רשימת המלצות אך היה מודע לכך שהסמכות לקבוע את המדיניות המשפטית בעניין רגיש זה נמצאת בידי המחוקק לבדו. כך כתב הצוות ב"תקציר מסקנות והמלצות להגשה בהליכים משפטיים" שהגיש עם סיום עבודתו:

הורות איננה רק מוסד פרטי, המתקיים בין אדם לילדו במסגרת ארבע אמותיו. הורות הינה מוסד חברתי, אשר ראוי כי בחברה מתוקנת, בוודאי כזו העוברת שינויים חברתיים נרחבים, ייתן המחוקק דעתו על אופן הסדרתה.²³

נכונותה המתוארת של המדינה [=היועמ"ש בבג"ץ ממט-מגד] להחיל את "צו ההורות הפסיקטי" ... נעשתה בזירות, לבל תימצא המדינה חודרת לתחומו של המחוקק.²⁴

ובהמשך:

בפרט ציינה המדינה כחלק מההסכמה שניתנה על ידה בבג"ץ "נבחר שהסכמתנו זו ניתנת בנסיבות המיוחדות של המצב, לעת הזו ועד להשלמת החקיקה, ולא כהסכמה לכינונו של "צו ההורות הפסיקטי".

... יודגש, כי על אף העובדה שהליכים למתן צו הורות פסיקטי אינם מעוגנים בדבר חקיקה, הסדרת מעמדו של בן או בת הזוג של ההורה הביולוגי באמצעות צו הורות פסיקטי איננה רברסיבילית, ככלל, והיא מחייבת מרגע קבלת הצו בכלל החובות כלפי הקטין, כמו גם הזכויות. ודוק. צו הורות פסיקטי נועד למצבים הספציפיים שצוינו לעיל, ואין לראות בו הסדר שיורי לכינון יחסי הורות בכל מצב שאיננו מוסדר בחוק, או כדי לעקוף את ההסדרים החוקיים הקיימים ליצירת הורות.²⁵

שנה לאחר מינוי הצוות המקצועי, בשנת תשע"ט (2019), פרסם משרד העבודה והרווחה הודעת דוברות שבה נכתב:

שר העבודה והרווחה חיים כץ קיבל את המלצות הצוות הבין-משרדי שבחן את הליך האימוץ של בני זוג להורים ביולוגיים ודרכים להקלה כך שיוכלו לעבור הליך הסדרה משפטי מזורז ולקבל הכרה כהורים, ללא צורך בהליכים בירוקרטיים מסורבלים. ההמלצות הועברו לאישור היועץ המשפטי. בצוות, בראשות משרד העבודה והרווחה, השתתפו נציגי משרד המשפטים, משרד הבריאות ורשות האוכלוסין וההגירה.

אימוץ ההמלצות על ידי משרד המשפטים יאפשרו קבלת מעמד הורי לכשלוש מאות בני ובנות זוג של הורים ביולוגיים בשנה ויאפשרו לכשש מאות בני ובנות זוג שטרם הסדירו את המעמד ההורי להסדירו מבלי להידרש להליך אימוץ.²⁶

מקריאת הודעת הדוברות ברור כי עד שהיועמ"ש ומשרד המשפטים לא יאשרו את ההמלצות, הן חסרות כל תוקף. מבירור מקיף שערכנו²⁷ עולה כי הן היועמ"ש הן משרד המשפטים מעולם לא אישרו את המלצות הצוות בהליך מנהלי תקין ומחייב – וייתכן שלא בכדי, שהרי מאורע כגון הנעת תהליך אישור המלצות מעין אלו היה גורר מאבק לא מבוטל בין גורמים שונים, בממשלה ובכנסת. כך או כך, נציגי המדינה מטעם היועמ"ש אימצו בפועל את ההמלצות כעמדת המדינה בלא שקיימו הליך אישור תקין, תוך שהם מבקשים מבתי המשפט להיצמד בהחלטותיהם אל המלצות הצוות שאלה עיקריהן:

1. שני בני הזוג הם תושבי ישראל.
2. אין למגיש/ת הבקשה עבר הפלילי הנוגע לאלימות ו/או מין ו/או סחר בבני אדם.
3. לשני בני הזוג מלאו 18 שנה ולפחות לאחד מהם טרם מלאו 54 שנים.
4. משך הזמן שבו על המבקש/ת לחיות ביחד עם ההורה הביולוגי במשק בית משותף הוא 18 חודשים.
5. על הבקשה לצו הורות משפטי להיות מוגשת בתוך שנה ממועד לידת הילד.
6. חתימה משותפת על 'הסכם הוריה' לפני תחילת ההיריון או על הסכם מתאים עם הפונדקאית ולחלופין הצהרה מתאימה בבנק הזרע.

יודגש כי בעצם גיבוש המלצות אלו והגשתן כעמדת המדינה לבתי המשפט, למעשה העניקו משרד העבודה והרווחה והיועמ"ש, בשם מדינת ישראל, אישור בדיעבד למהפכה שחולל בג"ץ ממט-מגד והכירו בצו ההורות הפסיקתי – באופן לא תקין ובלתי חוקי. מסמך ההמלצות מעולם לא פורסם לציבור, לא אושר בכנסת ואף לא אושר באופן רשמי על ידי היועמ"ש. מהפכה משפטית-מוסרית זו שהחלה על ידי בית המשפט העליון תוך שהוא דוחק את היועמ"ש אל הקיר הסתיימה בשלב ביניים זה בכניעתם של היועמ"ש ומשרד העבודה והרווחה, בחוסר סמכות ולמצער בלא קיום הליך מנהלי תקין.²⁸

למעשה, המלצות הצוות אשר מוגשות מדי יום ביומו לבתי המשפט בישראל מייצרות רפורמה דה-פקטו במוסד המשפחה. מערכת הכללים החדשה שקבעו מעודדת סחר בילדים וברחמן של נשים, בלי שום מעקב ורישום ראוי – כפי שנקבע בחוק אימוץ ילדים, התשמ"א-1981, ובחוק הפונדקאות (חוק הסכמים לנשיאת עוברים, התשנ"ו-1996) – ומבלי לבקש אישור לביצוע ההליך מהוועדות המקצועיות הקיימות לגבי חוק הפונדקאות וחוק האימוץ.²⁹ במקום לכבד את רצון הריבון ואת התנהלות הכנסת, המקפידה לא להתערב באופן גס ובוטה במוסד המשפחה ולא להופכו למוסד הסכמי, החליטו כמה פקידים לעצב כללים בתוך האנדרלמוסיה שנוצרה בסוגיה ולקדם אג'נדה פרוגרסיבית שתכליתה (או לפחות תוצאותיה) היא פירוק התא המשפחתי הטבעי.

המהפכה ממשיכה

אך המהפכה המשפחתית-פקידותית לא נעצרה כאן. למרבה ההפתעה – ושמא להפך – במקרים מספר הכריז בית המשפט כי מסקנות הצוות, שבהן נקבעו עקרונות כלליים שנועדו כאמור להתחשב בטובת הילד, כלל אינן מחייבות אותן.

לדוגמה, בפסק דין שניתן בטבת תש"ף (ינואר 2020) בבית המשפט לענייני משפחה באילת,³⁰ דן השופט מרדכי (מוטי) לוי באריכות בהמלצות הצוות, אך בסופו של דבר קבע שהקריטריונים של הצוות המקצועי כלל אינם מחייבים אותו. למרות זאת, את רובו של פסק הדין הקדיש השופט לוי לדיון עקר בהמלצות הצוות המקצועי. נראה שהעיסוק בהמלצות הצוות מאפשר לבית המשפט, בבואו לקבוע תקדימים משפטיים נוספים, להוכיח לעצמו כי תקדימים אלה עומדים על קרקע מוצקה וכי בסופו של יום הוא אינו סוטה יתר על המידה מעמדת המדינה כפי שהיא מוצגת בדו"ח הנושא לוגו של משרד העבודה והרווחה יחד עם הכותרת "להגשה בבתי המשפט". העובדה הפעוטה שבגוף הדו"ח חוזרים הכותבים ומציינים כי הגורם היחיד במדינת ישראל אשר יכול לחולל שינויים בעניין זה הוא בית המחוקקים נדחקה לקרן זוית.

אך זהו רק המתאבן לפני החידוש הגדול שבפסק הדין האמור. כך היה המקרה: שתי נשים תכננו יחדיו להביא ילד לעולם, אך נפרדו במהלך ההיריון. לאחר ארבע שנים וחצי שבמהלכן חיו נשים אלו בנפרד, הגישה בת הזוג של האם הביולוגית בקשה לבית המשפט להכיר בה כאימו הנוספת של הילד כבר משעת הלידה. טענתה הייתה כי אף שהיא ואם הילד חיות בנפרד, הן מגדלות אותו יחדיו. מכיוון שבמקרה זה לא התקיימו חלק מהתנאים שנקבעו בהמלצות הצוות המקצועי של משרד העבודה והרווחה – שכן זוג הנשים הללו לא חיו יחד אחרי הלידה ולא חתמו על הסכם הוריה לפניו ולפיכך צפוי היה כי לא יינתן צו הורות פסיקתי – ביקשה בת הזוג מבית המשפט לחייב את פקיד הרישום במרשם האוכלוסין לרשום אותה כאם הילד גם בלא צו הורות פסיקתי. כאמור, השופט מ' לוי דן באריכות בהמלצות הצוות וקבע כי הוא אינו מחויב להן ועל כן רשאי הוא להניף את דגל המהפכה לשיא חדש. בפסק דינו קבע השופט לוי כי "ההורות של ההורה הלא ביולוגי" כלל איננה צריכה "צו משפטי", ועל כן הכיר באותה אישה כאימו הנוספת של הילד כבר משעת הלידה אף ללא צו הורות פסיקתי.³¹

מדובר בפסיקה מהפכנית מאין כמותה. בעקבות פסק דין זה, יכול לכאורה כל הורה ביולוגי לצרף אליו אדם נוסף – בן-מינו או לא בן-מינו – כבן זוג ולרשום אותו במשרד הפנים כהורה נוסף, שנים רבות לאחר הולדת הילד, ללא כל צורך בהליך משפטי. מעתה די לגשת לפקיד רשות האוכלוסין ולטעון בפניו כי הילד נולד בהחלטה משותפת ולצרף אדם נוסף – שבינו לבין הילד אין כל קשר ביולוגי טבעי – לתא המשפחתי. מדוע במשך ארבע שנים וחצי מעת הלידה לא בוצע הליך לקבלת צו הורות פסיקתי? מדוע לא נכרת מתחילה חוזה בין שתי הנשים? זאת אין השופט לוי שואל. בעבורו די בכך שהחלטה ללדת את הילד הייתה משותפת והדבר מאפשר

להכריז כי מדובר בשתי אימהות של הילד. אומנם, מדובר בחריגה קיצונית ממסקנות הצוות המקצועי, אך כאשר החוק עצמו לא מחייב מובן מאליו שגם המלצות הצוות אינן עומדות כמכשול בפני המהפכה המשפחתית-משפטית.

פסיקתו של השופט לוי נשענה על קביעה ערכית אישית שלו שעיקרה מנוסח בציטוט הבא:

נושא השוויון בין קבוצות שונות בחברה הוא ערך עליון בעיניי. שאלת השוויון היא שאלה מהותית שלא ניתן להעלימה או להתעלם ממנה. בנות הזוג שלפניי אינן צריכות להיבחן באופן שונה מבני זוג גבר ואישה או זוג הורים גברים. העובדה שאדם בחר לבטא את נטייתו המינית במאובחן ממה שיש הסוברים שזה "בסדר" או "ראוי" אינה יכולה להטיל על אותו פרט בחברה חובה יתרה או להקים את הזכות לדרוש ממנו לנקוט בהליכים שונים מאלו הננקטים על ידי ה"בסדרים". הכנסתן של בנות הזוג שלפניי לתבניות של סברות ושל לוחות זמנים פרודורליים כדי ללמד על טובתן וטובת בן – אינה מתיישבת עם הבנת.

נראה שהשופט התעלם מכך שאצל ה"בסדרים", כלומר ההורים הביולוגיים, מה שמכונן את ההורות הוא הקשר הביולוגי, בעוד בכל הנוגע לבני זוג מקהילת הלהט"ב לא ברור מה מכונן את ההורות לפי דעתו. כוחה של טענת השוויון שמציין השופט לוי רלבנטית בכל הנוגע לאפליה הכרוכה בדרישה מקהילת הלהט"ב "לנקוט בהליכים שונים מאלו הננקטים על ידי ה'בסדרים'"; אך אין בכוחה של טענה זו לכונן קשר הורות שאיננו קיים. דומה שהשאיפה ל"שוויון" עמעמה במקצת את ראייתו של השופט לוי.

אך חמור מכך. באחת מפסיקות בית המשפט לענייני משפחה בענייני צו ההורות הפסיקתי, ובהתאם לרוח הנושבת במסדרונות בית המשפט העליון, נחשף המניע האמיתי למהפכה זו. בפסק דין זה הצדיקה השופטת את המהפכה בכך שהיא מייצגת לא פחות מאשר את "הנורמה החברתית, המוסרית-ההורית אליה יש לשאוף".³² עד מהרה הפכה הפסקה בדין משאלת לב זו לנורמה שבפועל "אליה החברה שואפת"³³ – משל היו שופטי בתי המשפט למשפחה בישראל מורי דרכו הרוחניים-מוסריים של העם היושב בציון.

יודגש: מקורם של כל צווי ההורות הפסיקתיים שניתנו עד כה מצוי אך ורק בשיקול דעתם של שופטים. בנושא זה לא התקיים כל דיון מסודר בכנסת; כל שכן שלא התקיים הליך חקיקה כלשהו ביחס לאותו "סדר חברתי-מוסרי" שמבקשים שופטי ישראל לכונן על דעת עצמם.

עד כאן הוצגו עיקרי המהפכה המשפטית סביב השאלה "מיהו הורה?" או "מהי משפחה?" שהתרחשה בתוך שנים ספורות הרחק מעיני הציבור ונציגיו ברשות המחוקקת. בחלק הבא נסביר מדוע מדובר במהלך בעייתי במיוחד מבחינה מוסרית וערכית, ללא תלות בשאלת התמיכה בארגוני הלהט"ב.

הבעיות המוסריות והערכיות

פסק דין ממט-מגד כונן כאמור את צו ההורות הפסיקתי, ואת המהפכה המשפטית בנושא בכלל; אלא ששניים מחברי ההרכב (שמנה שבעה שופטים) התנגדו לפסק הדין והזהירו את שופטי הרוב מבעוד מועד מפני המשמעויות הפרקטיות והמוסריות הגלומות בפסק דין מהפכני זה.

כך כתב השופט אליקים רובינשטיין:

העיתרות שבפנינו מבקשות לעשות צעד נוסף במה שמכנים בציבור "המשפחה החדשה", קרי, יחידות משפחתיות שלא שערון אבותינו, שנוצרו עקב השתנויות חברתיות מפליגות, תבניות שונות מכל שידענו...³⁴

והוסיף עליו השופט חנן מלצר:

יש חשיבות רבה לאבחנה בין "הורה ביולוגי" לבין "הורה משפטי" בתחומים רבים: במשפט, בחיים הריאליים היום-יומיים ובמיוחד לעניין יישום העיקרון של: "טובת הילד"...

נוכח מהותיות רבת-פנים זו של רישום ההורות – המחוקק הישראלי (ואף הפסיקה) – כל אימת שטיפלו ב"הורות משפטית" ראו לנכון להסדיר סוגיות שונות הכרוכות בה (כולן, או חלקן) במישורי: הבריאות (התמונה הגנטית הנדרשת ולו לצורך איתור מחלות וריפון), דיני משפחה (לרבות חובת מזונות) וירושה, דיני איסור והיתר לענייני נישואין וגירושין, ניהול מרשם (ממנו ניתן לדלות, בעת הצורך, פרטים רלבנטיים), דיני סודיות, גילוי ופרסום ועוד...

הילד ... מתעניין לא-פעם לדעת מיהם הוריו הביולוגיים והאם ההורים היו "טבעיים", או "משפטיים" ... אם תירשם הורות "כללית" ... ללא ציון במרשם כלשהו ... מיהו "ההורה הביולוגי" ומיהו ה"הורה המשפטי" – לא יוכל אף אדם גם בעתיד לקבל מידע חיוני... התנהלות שכזו סותרת את "עקרון טובת הילד", ואת "תקנת הציבור".

לבסוף אף הזהיר השופט מלצר מפני השלכותיה של פסיקת שופטי הרוב:

זה המקום להוסיף כי במספר מדינות בעולם, בהן נהגו לאפשר את עמעום את מקור ההורות ולא לגלות מיהו ה"הורה הביולוגי" ומיהו זה ה"משפטי", התעוררו קשיים בלתי מבוטלים ולכן עתה גם בבריטניה, למשל, הובטח עניין הגילוי של מקור ההורות וסוגו – לילד, זאת בזמן ובנסיבות מתאימות. לגישה זו אף הד וביטוי בסעיף 7 לאמנת האו"ם בדבר זכויות הילד.³⁵

אזהרות שופטי המיעוט לא נאמרו בחלל ריק. מהפכת צווי ההורות הפסיקתיים שהחלה בפסק דין זה שוללת למעשה את האפשרות לרישום ומעקב אחר ההורים הביולוגיים של הילד, ותוצאה זו מעוררת שאלות מוסריות כבדות משקל.³⁶

מהפכת צווי ההורות הפסיקטיים נולדה לפני שש שנים בלבד. הילדים שגדלו כבני מהפכה זו עדיין אינם בוגרים דיים כדי לשקף לחברה את הנוקים שאולי נגרמו להם כתוצאה מהאופן שבו נולדו. עם זאת, נוכח קריאות הכיוון שהושמעו על ידי שופטי המיעוט בפסק הדין בבג"ץ ממט-מגד, ניתן להצביע על כמה בעיות מוסריות וערכיות שאנו עתידים להתייבב נכחן כחברה. נמנה כמה מהן.

נישואין וזהות. תינוק שנולד בפונדקאות חו"ל נולד ככל הנראה לאם לא יהודייה ועל כן גם הוא איננו יהודי. במידה שהוריו המשפטיים לא ידאגו לכך שיעבור תהליך גיור, הרי שכאשר יגדל הילד ויבקש להינשא לבחירת ליבו – שכצפוי במדינת היהודים תהא כנראה יהודייה – ויידרש להירשם לנישואים ברבנות, יגלה כי הוא איננו יהודי לפי ההלכה. האם נכון שזו תהיה הסיטואציה שבה יגלה ילד כזה את ייחוסו ליהדות? ייתכן בהחלט שאת "הוריו המשפטיים" כל זה איננו מעניין, אך האם הם בטוחים שאת בנם או בתם לא יעניין הדבר בעתיד?

גילוי עריות. הטאבו על נישואי עריות – בין אחים או בין אחים למחצה – נשמר כיום במדינת ישראל כמו גם בשאר מדינות העולם. אין צורך להכביר מילים על כל החלטה ופעולה משפטית שעלולה להביא לידי התקיימות מקרים שבהם יינשאו אח ואחות (או אב ובת) אחד לשני. בהתאם לחשש עמוק זה, חוק הפונדקאות, חוק האימוץ ותקנות תרומת זרע, מחייבים רישום של ההורים הביולוגיים ביחס לילד הנולד כתוצאה מההליכים שהם מאפשרים (כמובן כל עוד הזוג המעוניין להינשא פונה לרבנות הראשית או לגורם מוסמך אחר לשם בירור הרישום). כאמור, בניגוד גמור לכך, המהפכה המשפטית לא נתנה דעתה על סוגיה זו וכתוצאה מכך לא מתקיים כל רישום של ההורים הביולוגיים (אלא אם מדובר בתרומת זרע ממדינה שבה נוהגת חובת רישום כזו). מצב זה עלול להביא בסבירות לא נמוכה למצבים שונים שבהם קרובי משפחה (אח ואחות, ילדה ואב ועוד) יחיו בזוגיות או יינשאו זה לזה מבלי לדעת על כך.³⁷

יצוין כי מעבר לסוגיה ההלכתית של איסור ממזרות לילדים העלולים להיוולד כתוצאה מקשרים אלו, נראה כי קיימת הסכמה בחברה הישראלית (ובעולם בכלל) בדבר האיסור על גילוי עריות מסוג זה. אכן, אנו צופים כי עם ערעור המבנה המשפחתי הטבעי והפיכתו למשפחתי-הסכמי, גם הטאבו המוסרי על גילוי עריות בהקשר זה יאבד אט אט מתוקפו.

יודגש כי אין מדובר בחשש ערטילאי. מדובר בתהליך שכבר החל בפסק דין שניתן בשנת תשע"ט (2019),³⁸ שבו בית המשפט נתן צו המאפשר לקחת זרע מוקפא של אדם שנפטר ולהפרות באמצעותו את אחותו(!). במקרה זה, התובעים היו אבי המנוח, אימו ואחותו אשר ביקשו מבית המשפט להורות למרכז רפואי ע"ש בני ציון וליועמ"ש לאפשר לאחות המנוח להשתמש בזרעו של אחיה. כאמור, בית המשפט הורה לאפשר את ההפריה ללא כל התייחסות לכך שמדובר ביצירת ממזר על פי ההלכה היהודית

ובפריצת טאבו תרבותי-מוסרי נפוץ ורחב.³⁹ אכן, טשטוש הגבולות עלול להוביל לא רק למעבר על חוקי ההלכה היהודית וליצירת ילדים שלא יוכלו להינשא על פי ההלכה לכשיחפצו בכך בעתיד, אלא גם לפריצה נוספת של הטאבו על גילוי עריות – מקיום יחסים "וירטואליים" (בדמות הפריה) לקיום יחסים ממשיים.

ירושה. ברגע שבו בית המשפט נותן צו הורות פסיקתי, הופך הילד באחת לבנו החוקי וליוורשו של "ההורה המשפטי". לכאורה הדבר מוצדק בהחלט, אך כפי שהובא בחלקו הראשון של המאמר, במקרים רבים ההורים המשפטיים נפרדים קודם קבלת הצו – ולעיתים אף לפני לידת הילד. מה יהא על סכסוך הירושה שיתגלע בעתיד בין הילד הטבעי של ההורה לבין הילד המשפטי שהקשר היחיד בינו לבין ההורה הוא אותו צו הורות פסיקתי שניתן לפני עשרות שנים?

בהקשר זה יש לציין כי סעיף 16 לחוק הירושה, התשכ"ה-1965 עוסק בירושה מכוח אימוץ. מחמת מורכבותו של סעיף זה נכתבו על אודותיו הרי מאמרים; אם נוסף לתסבוכת את סוגיית צו ההורות המשפטי, הרי שקולמוסים רבים עוד יישברו עליו בעתיד הנראה לעין. אם המהפכה המשפחתית-המשפטית לא תיעצר בקרוב, או לא תעוגן בהליך חקיקה סדור, מסתבר שסכסוכים בין ילדים טבעיים וילדים משפטיים יעסיקו רבות את בתי המשפט מבלי שתהא להם מסגרת חוקית לפסוק בעזרתה. האם לא נכון להניח למחוקק לומר את דברו באופן מסודר וקוהרנטי מאשר להיחפו ולמלא את מקומו בהתנדבות – ובכך ליצור בעיות משפטיות וחברתיות חדשות?

מידע מציל חיים. התקדמות הטכנולוגיה הרפואית פתחה בפנינו אפשרויות רבות להצלת חיים במקרים של מחלות קשות, באמצעות שימוש בתרומות מה עצם ואיברים. במקרים רבים ישנה עדיפות ניכרת לתרומה מתורם בעל קרבה גנטית מדרגה ראשונה. נוסף על כך, ניתן להפיק מידע רפואי רב ערך מהגנום של ההורים הביולוגיים ביחס לילדיהם. מנגד, העובדה כי לא מתקיים כל רישום של ההורים הביולוגיים של הילד מביאה לאיבוד המידע המזהה של הוריו הביולוגיים ויצרת מצב שבו לא ניתן יהיה להגיע למידע הרפואי הנדרש למציאת תורמי האיברים הנדרשים במצבי קיצון. יש בכך משום פגיעה חמורה בזכויותיהם של הילדים הללו.

רשימת בעיות זו מדגימה עד כמה לצווי הורות שכאלה עלולות להיות השלכות מרחיקות לכת. עתה מתבקש להעיר שתי הערות נוספות באשר למוסריותם של הליכי הפונדקאות הסיטונאיים.

ראשית, בעיני רבים הליך הפונדקאות הוא סוג של עבדות מודרנית. היטיבה לתאר זאת עירית לינור:

הפונדקאות היא מעין עבדות, שכן זוהי עבודה שאי אפשר להתפטר ממנה. אם התחייבת לשנת עבודה במושבת פינגווינים באנטארקטיקה – גם אם לא תוכלי לעזוב את היבשת,

תוכלי להסתגר באיגלו ולסרב לצאת ולספור פינגווינים. מקסימום יקנסו אותך. אך מהרגע שנכנסת להריון פונדקאי, לא תוכלי לעשות הפלה בחודש חמישי אם תרגישי שהמעמסה כבדה מדי. זהו שעבוד טוטאלי של הגוף שאין ממנו חזרה, כמשמעותה של עבדות. לכן היא לא מוסרית, אין לה צידוק, ואין לתת לה גושפנקא חוקית.⁴⁰

ואכן מחמת טיעון זה ומחמת טיעונים ערכיים נוספים, מדינות רבות בעולם אסרו את הפונדקאות באופן גורף. גם במדינות שבהן הותרה פונדקאות, נעשה הדבר דרך כלל תחת תנאים מגבילים ביותר; ומן הראוי לציין כי גם מדינות נחשלות ביותר הבינו את משמעות הסחר בנשות המדינה על ידי אזרחים זרים ואסרו את הפונדקאות בתחומן. כך אירע למשל בתאילנד, לאחר שרוכשי תינוק נטשו אותו כשהתברר שהוא נולד עם תסמונת קשה;⁴¹ והוא הדין לנפאל והודו, שהפונדקאות נאסרה בהן בשנת תשע"ה.⁴² (2015).

יצוין כי בשנת תשע"ב (2012) פרסמה קבוצת סטודנטים מהאוניברסיטה העברית מסמך ארוך ומקיף המציג את הבעיות הרבות שנוצרות כתוצאה מפונדקאות חו"ל. בין היתר נכתב בו כך:

ברוב מדינות המערב פונדקאות אסורה על פי חוק. יש מדינות המתירות פונדקאות אלטרואיסטית בלבד (פונדקאות ללא תשלום), ויש המתירות פונדקאות בהסדרה חוקית אך תוך הצבת סייגים. במקביל, מתפתחת "תעשיית פונדקאות מסחרית" במדינות "עולם שלישי", שם רמת הפיקוח נמוכה והמחירים זולים. כך למשל, עלות ההליך בהודו (כולל טיסות ושהות) הינו בממוצע כ-75,000 ₪. בשנת 2011 זכה בפרס האמי הסרט התיעודי "Baby Google", המתעד "חוות הולדה" בהודו הפועלות כעסק כלכלי.⁴³

יתרה מכך, בשעה שהליך הפונדקאות בארץ מוגבל על ידי החוק בעשרות אישורים, קריטריונים וועדות, במדינות מסוימות בחו"ל ניתן לבצע את הליך הפונדקאות ללא הגבלות כמעט. כיום, סוכני מכירות ממולחים הפועלים בתחום ממליצים למעוניינים להתחיל הליך ההריון עם כמה נשים במקביל, כדי שלפחות אחד מהם יצליח – משל היו נשות העולם השלישי מוצר צריכה העומד על המדף.⁴⁴ אישור הפונדקאות בחו"ל גורר אותנו כחברה לתהום מוסרית שבה גברים עשירים סוחרים ברחמן של נשים נזקקות. האם אנו רוצים להיכלל בין אותן מדינות המאפשרות סחר בגופן של נשים, באופן ישיר או עקיף, או שמא אנו מעדיפים לשמש מגדלור מוסרי וערכי לעולם?

שאלה נוספת שלא נידונה מספיק בהקשרים הללו נוגעת לתחושותיה ורגשותיה של האישה הפונדקאית. 60% מהפונדקאיות אינן משלימות את התהליך עד סופו ואינן יולדות,⁴⁵ כך שהן נשארות עם נזקים נפשיים וגופניים קשים וללא פיצוי הולם. מי שהתמזל מזלה וזכתה ללדת תינוק בריא ושלם נאלצת למסור את התינוק הרך מיד עם צאתו לאוויר העולם – לצמיתות – וזאת גם אם תבקש לחזור בה ולגדל את התינוק בעצמה.

סוגיה זו משליכה על סוגיה מוסרית-ערכית נוספת, אולי חשובה הרבה יותר – הסחר בילדים עצמם ואיונה של זכותם להורים. המעגל המשפחתי הביולוגי הוא אבן יסוד בזהותו העצמית של האדם. את הצורך הנפשי של האדם לדעת ולהכיר את הוריו מולידיו אין צורך להוכיח במחקר אקדמי. צורך זה גם בא לידי ביטוי בקבוצות הפייסבוק שקמות בלי הרף ברחבי העולם ובהן ילדים שנוצרו מהליכי הפרייה לא טבעיים מחפשים את הוריהם וקרוביהם הביולוגיים, והוא אף מכבב בסדרה המצליחה 'אבודים'. גם בחוק האימוץ בא הדבר לביטוי, כפי שהבאנו בדברי השופט מלצר לעיל.

המצב שבו ילדים נולדים באמצעות תרומת זרע, תרומת ביצית או אם פונדקאית, מעניק אושר רב לאנשים שלא שפר עליהם גורלם (או בחירתם כיצד לנהל את חייהם המשפחתיים), ולא היו זוכים לילדים ללא שימוש בפרוצדורות אלו. אכן נשאלת השאלה האומנם ראוי שהחברה הישראלית והמדינה היהודית תעודדנה ותתמוכנה בהליך שכל מהותו היא רכישת חוויית הורות תוך מחיקת זכותו של הילד להורים ולמשפחה ביולוגיים.

מבלי משים הפכנו – ולו במובן מסוים – לחברה הסוחרת בילדים, גם אם למטרות אושר ומימוש עצמי ולא לשם עבדות. מדובר בסוגיה מוסרית כבדה שלא נידונה כראוי על ידי המחוקק וודאי שלא על ידי בתי המשפט שניכסו לעצמם את הזכות להחליף את המחוקק.

השיח האקדמי-משפטי בסוגיה סובב-הולך סביב שתי שאלות בלבד: (א) שאלת "הזכות להורות"; (ב) שאלת "טובת הילד". דא עקא, ברוב ככל המקרים הופכות שאלות אלו לרטוריות. כך, כאשר מגיעים זוג גברים או נשים בשערי בית המשפט ומבקשים הכרה ב"זכאותם" להיות הורים, קשה לראות איזו התלבטות עומדת בפני השופט – ובצדק (כל עוד בוחנים כל גבר או אישה בפני עצמם). כמו כן, כאשר מביאים בחשבון שאותם זוגות מגיעים לשערי בית המשפט כאשר עולל רך ימים נטול משפחה ביולוגית נתון בחיקם, קל לצפות את מסקנתו של השופט באשר לטובת הילד. טובת הילד לכאורה לא תיפגע מכך שלילד יהיו שני הורים ולא רק הורה אחד. אך כאן נשאלת השאלה: מי ידאג לילד מראש עוד בטרם יצירתו? מי ידאג לזכותו של הילד להורים ביולוגיים?

לטעמנו, "הזכות להורות" מבטאת את האיסור החל על המדינה למנוע ילד ממי שיכול להוליד ילד, אך השלטון איננו אמור להעניק זכות אקטיבית-פוזיטיבית להורות באמצעות רישום הילד על שם איש או אישה מסוימים, משל היה הילד חפץ עובר לסוחר.⁴⁶

עם סיום

המהפכה שחוללו בתי המשפט בישראל, ובית המשפט העליון בראשם, יחד עם קומץ פרקליטים ו"משרתי ציבור", ואשר במסגרתה נוצרה המשפחה ההסכמית, נעשתה ללא כל עיגון בחוק ותוך רמיסת עקרון הפרדת הרשויות. יתרה מכך, יצירתן של המשפחות הללו מתרחשת ללא התחשבות בשאלות המוסריות והחברתיות כבדות המשקל שהיא מעוררת – הן ביחס לאם הפונדקאית, שלרוב מעורבת בתהליך זה, הן ביחס לטובת הילד. להבנתנו, מה שהניע את המהלכים האלה הוא קידומה של דעתם של ארגונים מסוימים או שופטים בעלי אג'נדה פרוגרסיבית.

בפסק דין מנומק שפרסם בשבט תש"ף (פברואר 2020), יצא שופט בית המשפט העליון דוד מיניץ נגד צווי ההורות הפסיקתיים והוכיח עד כמה אין להם כל משענת חוקית:

לטעמי אפוא אין להקדים ולהכתיב את הדין בדרך של יצירה פסיקתית, בקשר לפונדקאות מחוץ לישראל, מבלי שנקבעו על ידי המחוקק גבולות גזרה ברורים בעניין ... קשה בעיניי כיצד ניתן להסיר הגנות עדינות ומדויקות אלו כלאחר יד, ולהכיר בקלות יחסית בהורות "בדרך עוקפת" שהמחוקק לא הסדירה ... אך בדיעבד, שעה שהוכרע כפי שהוכרע, וזאת אף כפתרון זמני עד שייתן לכך המחוקק את דעתו ... מצטרף אני לדברי חברי.⁴⁷

הדברים אומנם הובאו כאוביטר בלבד, אך בכך נבנתה התשתית המשפטית לעצירת גלגלי המהפכה המשפטית שהוצגה במאמר זה.

המאבק על המשפחה אינו רק עניין של היחיד או של הקהילה. בראייה ארוכת טווח, זהו גם מאבק על עתידה של מדינת ישראל. את תוצאות המהפכה שמובילה לפירוק התא המשפחתי ראינו בין השאר בתנועה הקיבוצית, שניסתה לגדל ילדים מחוץ למסגרת המשפחתית (ובתוך דור אחד חדלה מכך, לנוכח הכישלון, והצטרפה מחדש אל האתוס המשפחתי היהודי-ישראלי) ובאירופה המזדקנת, הקורסת מבחינה דמוגרפית ושוקעת מבחינה חברתית. החוק בישראל כבר ערער את מוסד המשפחה כאשר אפשר הורות לאם יחידנית, אך את המשך התהליך עוד ניתן לבלום.

ראוי אפוא כי המחוקקים, נציגי העם, יפקחו את עיניהם ויבהירו באופן ברור – באמצעות חקיקה ראשית – כי הורות נקבעת באמצעות הקשר הביולוגי לבדו, וכי כל קשר בין בוגר לקטין כתחליף לקשר של הורות יוגדר אך ורק כאימוץ או אפוטרופסות. כהשלמה לכך, אנו קוראים למדינה ליישם את החובה המוטלת עליה ולנהל רישום מסודר של ההורים הביולוגיים של כל ילד וילד – לטובת החברה בכללה, ובפרט לטובת הילדים הללו שלא שפר עליהם גורלם. בין כותלי בתי המשפט מתחוללת מהפכה שהציבור ונציגיו אינם מודעים לה; אולי ישכיל עתה מי מהם לפעול ולעמוד בפרץ.⁴⁸ עד שחברי הכנסת יתעוררו, כותבי מאמר זה מנסים, בכוחם הדל, לעורר את הדיון – הן על גבי במה זו, הן במסדרונות השלטון ובתי המשפט.⁴⁹

1. כלשונה של שופטת בית המשפט לענייני משפחה בתל-אביב, איריס אילטוביץ'-סגל, תמ"ש (ת"א) 13220-06-18 נ' ואח' נ' היועץ המשפטי לממשלה ואח' (1.3.2020), פסקה 131 לפסק דינה.
2. עמ"ש 65030-12-18 פלוני (קטיין) נ' י' ואחרים (4.5.2020). ב"הסכם מגורים משותף" שערכו ג' ו-י' הם אף הצהירו כי "אינם בני זוג וכל הקשור למעמד ידועים בציבור לא חל עליהם".
3. למעט במקרה שבו מדובר בזוג נשים שאחת מהן תרמה ביצית ואילו ההיריון נעשה ברחם השנייה.
4. בג"צ 566/11 דורון ממט-מגד נ' משרד הפנים (28.1.2014). אומנם שנתיים קודם לכן כבר ניתן צו הורות פסיקתי (בג"צ 4077/12 פלונית נ' משרד הבריאות) פורסם בבנו, (5.12.2013) אך הגידון שם היה שתי נשים שכל אחת מהם הייתה קשורה באופן טבעי לילד: האחת מהן הייתה בעלת הביצית והשנייה נשאה את הילדה ברחמה. בג"ץ ממט-מגד מתייחד בכך שלראשונה אין כל קשר טבעי בין הילד לבין "ההורה הפסיקתי".
5. ראו בג"צ 566/11, פסקה 5 לפסק דינה של המשנה לנשיא (כתוארה אז), מרים נאור: "... ביקשנו את התייחסותו של היועץ המשפטי לשאלה אם ניתן לקצר או להקל את ההליכים הדרושים למתן צו כאמור (בין אם צו אימוץ ובין אם צו הורות) במקרים של פונדקאות חו"ל. ייאמר כבר עתה בתמצית כי בעמדת היועץ שהוגשה ביום 9.5.2013, הובהר כי חל שינוי בעמדת המשיבים. לפי העמדה הנוכחית, המשיבים מוכנים להסתפק בצו הורות שיינתן בבית המשפט לענייני משפחה (צו הורות פסיקתי), חלף צו אימוץ לפי חוק האימוץ, וזאת בתנאים מסוימים שפורטו על ידם". ההדגשה שלנו.
6. שם, פסקה 24. ההדגשה שלנו.
7. שם, פסקה 4 לחוות דעתה של השופטת עדנה ארבל. ההדגשות שלנו.
8. סוגיה זו בדבר זכותה של המדינה לסרב להעניק לפורטים זכויות מסוימות ראויה למאמר נפרד.
9. יחזקאל מרגלית, "ככה לא בונים הורות הסכמית", המשפט ברשת: זכויות אדם, מבזקי הארות פסיקה, יולי 2015, עמ' 5' 19.
10. בג"צ 566/11, פסקה 35 לפסק דינה של המשנה לנשיא נאור.
11. שם, עמ' 16-17 ועמ' 67 בפסק הדין.
12. נראה שמכיוון שמדובר בסוגיה בעלת נפיצות גבוהה מבחינה חברתית ופוליטית, מעדיף המחוקק שלא לחולל בה שינויים. בחלל זה נכנס בית המשפט ומטביע את חותמו, בידעו שכיוון שמדובר בנושא כה רגיש, יקשה על המחוקק להתנגד למהלכו; ביחוד משום שאם נציגי הציבור בכנסת יבחרו לפעול בניגוד לטעמו
- של בית המשפט העליון, התוצאה תהא צפויה מראש.
13. כך נפסק בעמ"ש 65030-12-18.
14. כדוגמת צו אימוץ הניתן על פי סעיף 3 לחוק אימוץ ילדים, התשמ"א-1981: "אין אימוץ אלא על ידי איש ואשתו יחד".
15. תמ"ש (אי") 7936-12-18 ג. ק. אש. נ' היועץ המשפטי לממשלה (12.1.2020).
16. תמ"ש (ת"א) 15547-03-19 פלונית נ' היועץ המשפטי לממשלה (24.5.2019).
17. תמ"ש (ת"א) 13220-06-18.
18. בע"מ 1118/14 פלונית נ' משרד הרווחה והשירותים החברתיים (1.4.2015). ראו גם מרגלית, "כך לא בונים הורות הסכמית".
19. בע"מ 1118/14, פסקה 21 לפסק דינו של השופט הגדל.
20. שם, פסקה 5 לפסק דינו של הנשיא (בדימ') גרוניס.
21. ראו במסמך צוות מקצועי לבחינת התנאים לצו הורות פסיקתי (הצוות המקצועי): תקציר מסקנות והמלצות להגשה בהליכים משפטיים, משרד העבודה והרווחה, עמ' 43. קיבלנו את המלצות הצוות רק בעקבות בקשת חופש מידע שהגשנו. המסמך זמין עתה לעיון בכתובת <https://www.mercaczachva.org.il/1694>.
22. שם, עמ' 10.
23. שם, עמ' 2. ההדגשות כאן ולהלן שלנו.
24. שם, עמ' 7.
25. שם.
26. משרד העבודה והרווחה, "הודעת הדובר 17/02/2019: מסתמן כי המדינה תסדיר הורות בני זוג של הורים" זמין במרשתת.
27. בעקבות בקשת חופש מידע שהגשנו בנושא, נמסר לנו כי השר חיים כץ הוא מי שהחליט על אימוץ ההנחיות וכי אין תכתובות בין הוועדה ליועמ"ש בנושא זה.
28. בתשובה לבקשת חופש מידע שהגשנו למשרד המשפטים, הבהיר היועמ"ש שההמלצות לא אושרו על ידו. יחד עם זאת, הוא הבהיר כי יש "גורם מדיני" שהחליט על אימוץ, והיינו שר הרווחה דאז, חיים כץ. אלא שלא ברור מהיכן נתונה לשר הרווחה הסמכות לקבל החלטות אלו הטעונות חקיקה, כפי שגם מופיע בגוף ההמלצות.
29. בתגובת המדינה לעתירת כותבי מאמר זה בבג"צ 909/20 בעניין רישום ומעקב אחר צווי הורות פסיקתיים, הודתה המדינה (סעיף 20 לתגובה) כי אכן לא מתקיים כל רישום, בטענה שכיוון שמדובר בהליך ש"פותח בהלכה פסוקה" ולא בחקיקה כפי שראוי,

46. על הבדל זה בין זכויות טבעיות-נגטיביות לזכויות טבעיות-פוזיטיביות בתרבות הפוסטמודרנית ביחס לסוגיית "המשפחה החדשה" והזכות להורות ראוי לדון במאמר נפרד.
47. בע"מ 3518/18 ב"כ היועץ המשפטי לממשלה נ' פלוני (3.2.2020). בהרכב ישבו השופטים הנדל, קרא ומינץ.
48. במאמר זה הסתמכנו על מידע רב שטרם ניתן לו פומבי ושהתקבל בעקבות הגשת בקשת חופש מידע מצידנו. ניתן לפנות אלינו לשם קבלתו במייל puay10@gmail.com
49. מאז נחשפנו לתהליך שהצגנו במאמר הגשנו בשם הארגונים 'בוחרים במשפחה' ו'בצלמו' שלוש עתירות לבג"ץ. בעתירה הראשונה, 909/20, ביקשנו לחייב את המדינה לקיים רישום מסודר של ההורים הטבעיים של הילדים שמתקבל בגינם צו הורות פסיקתי, בדומה לרישום שאמור להתבצע במקרי פונדקאות. שופטי בג"ץ טענו שהחוק אינו מסמיך שום גורם לעשות זאת, וביקשו שנפנה לכנסת שתסדיר את הדבר בחקיקה. טענו מנגד שכיוון שבג"ץ הוא שהמציא את "צווי ההורות הפסיקטיים", עליו להעתיק את הפרומט המלא מ"צווי ההורות" המצויים בחוק הפונדקאות, ושהעתיקה של צווי ההורות ללא הרישום הנלווה המגן על הילדים אינה הגיונית. באותה עתירה דרשנו לקיים את הרישום של האם הטבעית במקרי תרומת ביצית. המדינה הודתה שהרישום המחויב בחוק לא מתקיים, אך אמרה שמתקיים שיח בעניין בין משרדי הבריאות והמשפטים, והם יפעלו לקיום הרישום החסוי. לטענת המדינה הזמן אינו דוחק, היות שחוק תרומת ביצית נחקק רק בשנת תש"ע ויש עוד שנים רבות עד שהילדים שגולדו על פי חוק זה יגיעו לגיל נישואים. השופטים רשמו לפנייהם את התחייבות המדינה לקיים את המאגר, והורו לה לשלם לנו הוצאות משפט.
- חצי שנה לאחר פסק הדין עתרנו שוב כיוון שלא נעשה דבר להסדרת הרישום, אך השופט שטיין דחה את העתירה כבר למחרת בכותבו כי אין מקום לתבוע התקדמות בפרק זמן כה קצר.
- נוסף על כך נתגלה לנו שאף כי חוזר המנכ"ל המסדיר את נושא תרומות הורע מחייב הקמת מאגר מידע ארצי שיציל את המידע על התורמים וימנע נישואי גילוי עריות, עד היום מאגר זה לא הוקם. על כן בעתירה 4424/20 דרשנו להקים את המאגר מיד או לחלופין להפסיק את ביצוע התרומות. לאחר הדיון המדינה התחייבה לערוך רישום כמו שהנהל מחייב. עדיין לא ניתן פסק דין.
- אנו נערכים להגשת עתירה נוספת שתתקוף את חוזר המנכ"ל בדבר תרומות הורע כיוון שמנכ"ל משרד הבריאות אינו מוסמן לעסוק בשאלות של הורות ולמנוע מילדים את הקשר עם ההורים הטבעיים; ממילא, לטעמנו, התקנות אינן חוקיות מעיקרן.
30. תמ"ש (א') 18-12-7936.
31. פסק הדין מתחיל במשפט "לפני תביעה למתן צו הורות פסיקתי ללא צורך בתסקיר וללא ניהול הליך שיפוטי".
32. תמ"ש (ת"א) 18-06-13220, פסקה 131.
33. שם, פסקה 132.
34. בג"צ 566/11 א' לפסק דינו.
35. שם, פסקה 4 לפסק דינו.
36. במקרה שבו שני גברים באים ארצה עם תינוק ובידם תעודת לידה ממדינה זרה והם נרשמים בארץ כהורי הילד, אין בתעודת הלידה כל מידע על אודות בעלת הביצית והרחם שמהם נוצר הילד.
37. בישראל קיימת קבוצת פייסבוק גדולה בשם "אחאים והסדרת תרומת הורע בישראל" המסייעת לביצוע בדיקות גנטיות לילדים שגולדו מתרומת זרע – ובצורה זו היא מצליחה לאתר אחים ואחיות שונים לאב משותף. הדברים קיבלו פרסום נרחב בסדרת כתבות בערוץ 12 שבהן האימהות מדברות בדאגה על כך שלולא המאמץ שנעשה לאיתור האחיים שגולדו לאב המשותף, הם היו עלולים להתחתן זה עם זה. ראו איינלם מנגסטו, "ליאור התעקשה, והצליחה לגלות את האחיים שלה", 14.4.2020, N12.
38. תמ"ש (קריית) 02-12-25971 ח' ואח' נ' מרכז רפואי ע"ש בני ציון ואח' (פורסם בנבו, 8.9.2019).
39. פנינו בעניין זה לרבינים הראשיים לישראל בכ"ג אלול תשע"ט על מנת שיפעלו למניעת ההליך ולמניעת הישנות מקרים כאלו בעתיד. עד היום טרם התקבלה תשובה.
40. עיריית לינור, חוק הפונדקאות: שעבוד נשים וסחר", מידה, 18.7.2018.
41. "איסור פונדקאות בתאילנד: לא מפעל לתינוקות", 28.11.2014, ynet.
42. דנה ויילר-פולק, אחרי הודו ונפאל: גם הודו אוסרת על פונדקאות", וואלה!, 17.11.2015.
43. רותי אלכסנדרוביץ ואחרים, "כיצד טפל בתופעה של ריבוי ישראלים הנוסעים לקבל שירותי פונדקאות במדינות עולם שלישי", האוניברסיטה העברית בירושלים הפקולטה למדעי החברה ביה"ט ע"ש פדרמן למדיניות ציבורית וממשל תוכנית המנהלים, מחזור ח' – סדנא בנייתו מדיניות תשע"ב.
44. שם, סעיף 3.
45. נופר ליפקין ואתי סממה, "ממנעשה הרואי למוצר מדף: נורמטיבציה וזחלת של הפונדקאות בישראל", משפט וממשל, טו (תשע"ג), עמ' 435-498.